

Oppfølging av særlig verdifulle
kulturlandskap i Sør-Trøndelag

VEDLEGG II:

Bevaring av kulturminner og kulturmiljøer

www.fylkesmannen.no/kulturlandskapsprosjektet

FYLKESMANNEN I SØR-TRØNDELAG
Avdeling for landbruk og bygdeutvikling

Forord

Denne veilederen er blitt til som en del av prosjektet *Oppfølging av særlig verdifulle kulturlandskap i Sør-Trøndelag*, og er vedlegg til projektrapportene. Formålet er primært å gi anbefalinger om skjøtsel og bevaring av kulturminner og kulturmiljøer (herunder bygninger og bygningsmiljøer) i de områdene som inngår i prosjektet. Hftet kan også være til hjelp for kommunene som en generell veileder i forbindelse med blant annet SMIL (tilskudd til spesielle miljøtiltak i jordbruket). Bakgrunnen for dette er at det i dag er viktig å få gjort tilgjengelig kunnskapen om bevaring av verdiene i kulturlandskapet for at disse skal kunne ivaretas også for framtida.

Rådene som gis i dette heftet er generelle. Dette fordi det er vanskelig å gi konkrete råd uten å gå inn på detaljer som (for bygninger) dører og vinduer. For nærmere informasjon henvises det derfor til *Riksantikvarens informasjonsblader* på internett (Riksantikvaren 2005), som blant annet har en utførlig beskrivelse av restaurering og skjøtsel av bygninger, steingjerder og arkeologiske kulturminner. *Riksantikvarens informasjonsblader* (løsbladserie) kan også fås gratis hos kulturminneforvaltningen i fylkeskommunene eller hos Riksantikvaren.

Trondheim, mai 2005
Vigleik Stusdal

Innhold

1	Istandsetting av verneverdige bygninger.....	1
2	Nybygging i kulturlandskapet	2
3	Beplantning	5
4	Bevaring av steingjerder m.m.	6
5	Skjøtsel av areal med arkeologiske kulturminner	7
6	Tilrettelegging av gamle ferdselsårer	9
7	Kilder.....	10

Fylkesmannen i Sør-Trøndelag
Avdeling for landbruk og bygdeutvikling

Statens Hus
Prinsens gate 1
7468 TRONDHEIM
Tlf: 73 19 90 00
postmottak@fmst.no
www.fmst.no

1 Istandsetting av verneverdige bygninger

Dette kapitlet bygger delvis på *Riksantikvarens informasjonsblader* (Riksantikvaren 2005). Mer spesifikke råd om vedlikehold og restaurering av bygninger kan hentes her, for eksempel når det gjelder vinduer, torvtak og tømmervegger.

Bygningene er en viktig del av vår kulturarv. Gamle hus vitner om tidligere tiders samfunnsforhold, liv og gjøremål, men også om godt håndverk og materialkunnskap. De er blant de mest verdifulle kulturminner vi har, bl.a. fordi de fleste har vært brukt kontinuerlig og fortsatt vil bli brukt i fremtiden. De representerer en levende og ubrutt tradisjon. Med god grunn er de fleste eiere tydelig stolte av sine hus og setter sin ære i å ta vare på dem.

Restaurering og konservering

Ved ei restaurering settes en bygning tilbake til det man antar er den opphavelige tilstanden og som man ønsker å bevare. I seinere tid har man fra kulturminnesiden gradvis gått over fra restauring til konservering når det er snakk om istandsetting av verneverdige bygninger. En konservering innebærer en istandsetting der man tar vare på forandringer som har skjedd i årenes løp, slik at så mye som mulig av bygningens historiske verdi og kildeverdi ivaretas. Restaurering og konservering er først og fremst aktuelt for bygninger med høy verneverdi. Man bør da sette i stand og holde ved like ved hjelp av tradisjonelle metoder, materialer og verktøy.

Bygninger tas best vare på ved normal bruk kombinert med et jevnt tilsyn og vedlikehold. Hovedprinsippet for vedlikehold av gamle bygninger er å bevare de opprinnelige eller gamle bygningsdetaljene så langt det er mulig; kledning, vinduer, dører, listverk og overflatebehandling. Vedlikeholdet skal om mulig skje på samme måte som da huset ble bygget, med opprinnelig teknikk, utførelse og materialbruk. Et jevnt tilsyn og vedlikehold er den beste form for vern, og i lengden også den billigste. Ved å bevare bygningselementene beholder bygningen sin autenticitet, det vil si ekthet og opprinnelighet. En kopi, selv om den er aldri så samvittighetsfullt utført, vil aldri kunne erstatte de originale bygningsdetaljene fullt ut.

Enkelte bygningsdeler må likevel, fra tid til annen, skiftes ut av ulike årsaker. Da er det viktig å ikke skifte ut mer enn det som er absolutt nødvendig, ved å reparere det som kan repareres fremfor en fullstendig utskiftning. Man skal som hovedregel lage en identisk kopi og montere den på nøyaktig samme måte som originalen. Det er en fordel om man kan dokumentere ved fotografering (og eventuelt tegning og oppmåling) hvordan originalen var, hvordan den var montert, farger med mer. Om mulig bør den utskiftede delen oppbevares som dokumentasjon, slik at man har den som forbilde når kopien skal lages, også ved en fremtidig utskiftning. Bygningsdelen må merkes med hvor på huset den kom fra og dato. Ved å la være å kaste gir man også en fremtidig eier mulighet for tilbakeføring.

Utbedring

Ved ei utbedring blir en bygning istandsatt uten at den nødvendigvis settes tilbake til en gitt tilstand eller konserveres som den er. Utbedringa har som formål å bevare bygningen, men gir samtidig rom for. For bygninger som skal benyttes i gårdsdrifta (og som ikke er freda) er det hensiktsmessig med ei utbedring fremfor ei restaurering/konservering. Ved ei utbedring kan

bygningen tilpasses til moderne drift, samtidig som dens helhetspreg bevares. Ei utbedring muliggjør dessuten at bygningen kan brukes i tilleggsnæring tilknyttet gårdsbruket, som gårdsmatproduksjon, grønn omsorg, overnatting eller servering.

Målet med ei utbedring bør være at bygningen skal beholde sin tidligere form og plassering. Dette innebærer at bygningen ikke bør flyttes og at utvendig material- og fargevalg forblir tradisjonelt. Da ivaretas byggeskikken og kulturmiljøet på en god måte, samtidig som det gis et relativt stort spillerom for endring av funksjon og interiør. Ei utbedring vil slik sett være i tråd med hva man forventer av et dynamisk kulturlandskap, der bruk og vern går hånd i hånd.

Ved utbedring av tak bør dette settes i tradisjonell stand. Dette innebærer at tradisjonelle materialer som torv, flis, teglstein eller skifer benyttes, alt etter hva bygningen har hatt tidligere og hva som er benyttet i tunet ellers. Glasert takstein bør som hovedregel ikke benyttes, det samme gjelder aluminiumsplater eller takpapp. Tradisjonelt, blankt bølgeblekk kan i enkelte tilfeller benyttes.

I den trønderske byggeskikken har utformingen av dør- og vinduspartier spilt en stor rolle. Det har vært disse som har "løftet" bygningene og gitt dem det staselige, men samtidig enkle, uttrykket. Ei trønderlån med "husmorsvinduer" har mistet hele sin "sjel". Ved utbedring bør derfor disse detaljene vies spesiell oppmerksomhet. Utvendige vindussprosser er ikke å anbefale, da det gir et "billig" og falskt preg. På uthus, hvor kravet til isolasjon ikke er så stort, kan med fordel gamle vinduer repareres. Gamle vinduer har oftest treverk av svært god kvalitet og kan med godt vedlikehold vare i generasjoner. I dag finnes det dessuten isolervinduer med gjennomgående sprosser å få kjøpt. Disse kan brukes på trønderlåna, men man bør være nøye med at vinduene har samme størrelse og inndeling av ruter som de tradisjonelle vinduene på huset. Utskjæringer og rammer rundt vinduer og dører bør ivaretas og restaureres så langt som råd.

Generelt bør man være svært forsiktig med utvendige endringer, da man lett kan komme til å gjøre skade på både bygningen og den bygningsmessige helheten den er en del av. For enkelte bygninger kan det likevel være aktuelt å erstatte en gammel, dårlig grunnmur med en ny. Denne kan bygges i betong, men det er da viktig at den ikke gjøres høyere enn originalmuren. Material- og fargevalget bør holdes tradisjonelt. Dette innebærer blant annet at man bør benytte samme type kledning og materialretning (stående/liggende) som tidligere brukt og at tidligere ukledde bygninger ikke kles inn.

Tradisjonelt var bygningene malt låverøde eller okergule, i seinere tid ble våningshusa også malt hvite, etter påvirkning fra herregårdene. Disse tradisjonelle fargene bør ivaretas, da de er med på å skape identitetsfølelse og tilhørighet i kulturlandskapet.

2 Nybygging i kulturlandskapet

Når nye bygninger skal bygges i kulturlandskapet, er det svært viktig å ta hensyn til det eksisterende bygningsmiljøet og til landskapet rundt. *"I framtida vil det mest verneverdige tunet bli det der alle generasjonar, også vår, har sett sine spor med sans for heilskap, kvalitet og kontinuitet"*, skriver tidligere fylkeskonservator Kolbein Dahle i boka *Trønderlåna – trøndertunet* (Aas et al. 1982). Underkapitlet *Nybygging i bygdas kulturlandskap* bygger på

denne boka. Underkapitlet *Nybygging i setras kulturlandskap* bygger på *Nybygging i seterlandskap, en minihåndbok for eiere av setrer i Sør-Trøndelag* (Djup (red.) 2002).

Nybygging i bygdas kulturlandskap

Ved nybygging er det viktig å bevare preget av tuna som øyer i landskapet, med bygninger som samles til en enhet på grunn av husenes tette innbyrdes plassering og gode dimensjonering, material- og fargebruk. Man bør derfor tenke på hele miljøet og kulturlandskapet når det skal bygges om eller bygges nytt.

Det som gir trøndertunet dets karakter, er en enhetlig målestokk over bygningene, der riktignok lengdemålene varierer vesentlig, men der til gjengjeld høyder og bredder både for våningshus, uthus og bur tilnærmet er lik hverandre. Videre går ofte samme takvinkel igjen fra bygg til bygg og er med på å gi anlegget en fin helhetsvirkning. Materialbruken var opprinnelig begrenset til stein-, jord- og trematerialer.

Hvert gårdsanlegg er en selvstendig enhet og samtidig del av et større fellesskap, en del av kulturlandskapet. Store inngrep og forandringer i bygningsmiljø og terreng får virkninger for bygdebildet som vi alle er en del av og har ansvar for, og ikke bare for det enkelte anlegg.

Hvis en ny bygning skal erstatte låna, bør samme tomt brukes så langt det er mulig, eventuelt med minst mulig avvik. Da opprettholder man tunets form og sammenheng. Dimensjonen på nybygg må også vurderes etter det som var. For å ta vare på bygningsmiljøet må den nye bygningen ha tilnærmet samme form som den som blir erstattet. Dette innebærer krav til lengde, bredde, høydemål, takutstikk og takvinkel. Høyde og takvinkel er trolig det viktigste hensynet man må ta.

I detaljeringen av bygningen kan det være en god rettesnor å beholde hovedkarakteren fra det som var før. Oppdelte vindusflater kan være aktuelt, men falske sprosser utenpå eller mellom glassene er en dårlig løsning ved "oppdeling" av store glassflater.

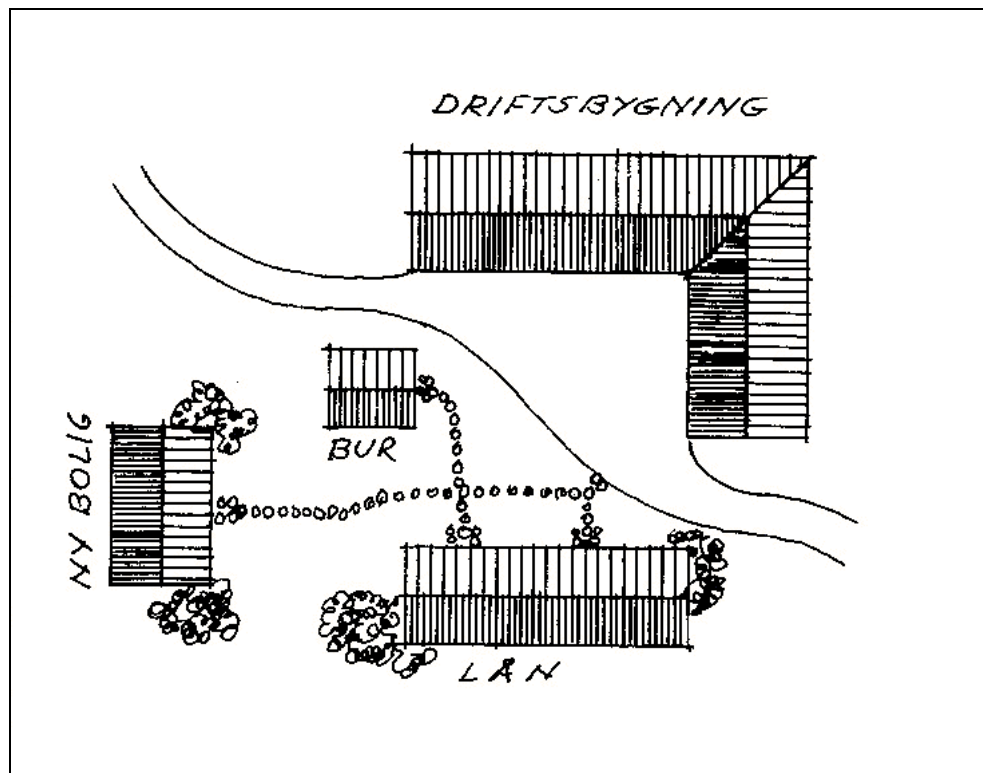
Utvendig bør man bruke samme materialer som før var brukt, men en ren kopiering er nødvendigvis ikke det riktige.

Når en ny bolig, for eksempel en kårbolig, skal bygges på gården, er det beste å plassere den slik at den blir en del av helheten i tunet. Hvis det er plass inne i firkanttunet, står valget mellom å bygge en leilighet som forlengelse av hovedlåna eller å bygge et nytt hus.

I en forlengelse av hovedlåna vil en ren kopiering av hovedlånas eksteriør være riktig. Hvis det er plass til en ny bygning i firkanten, bør denne bygges som hovedlåna, men kortere. Det vil si en bygning i to etasjer, med tilnærmet samme høyde, bredde, takvinkel og takutstikk som hovedlåna.

Hvis det ikke er plass til en ny bygning i firkanten, bør det vurderes om en gammel bygning kan rives for å gi rom for nyhuset. Hvis for eksempel mastua står til forfalls, kan det være riktig å bruke denne tomten for det nye. Hvis firkanttunet er romslig, kan det være aktuelt å flytte en annen bygning (for eksempel stabburet) for å gi rom for nyhuset. Hvis det ikke er mulig (eller ønskelig) å plassere et nytt hus i selve firkanten, bør det likevel plasseres slik at det blir en del av helheten i anlegget. Det innebærer at dimensjonene på huset bør være som om det skulle stå inne i selve tunet. Et nytt bolighus utenfor firkanten bør plasseres slik at det

får felles uteareal med hovedlåna. Dette vil binde bygningene sammen og dessuten øke utearealet, figur 1.

Figur 1. Nybygging i tilknytning til tunet. Her har gårdsrommet fått en utvidelse med et nytt rom mellom bur, lån (gavlen) og den nye boligen. Kilde: Krogstad, R. i *Trønderlåna - trøndertunet* (Aas et al. 1982).

Enhver ny bolig i et gammelt miljø må i stor grad tilpasses og innordnes det gamle. Derfor kommer ofte ferdighuset og det typetegnete huset til kort når det skal inn i et gammelt gårdsmiljø. Det er dessuten svært vanskelig å få til en god løsning med enetasjes hus i trøndertunet, som gjennomgående har høye bygninger.

Det bør vises måtehold og begrensning i antall farger og byggematerialer, for eksempel vil ens taktekking gi sammenheng og helhet til tunet. Fargebruken kan også binde bygningene sammen, og det er tryggest å bruke de fargene som tradisjonelt har vært brukt på bygdene.

Redskapshaller og ferdighus har allerede blitt en del av kulturlandskapet. Samdriftsfjøs og andre store bygninger skaper likevel nye utfordringer med tanke på nybygging. Slike bygninger kan vanskelig plasseres i tilknytning til eksisterende tun og vil nesten alltid få et dominerende preg. Både plassering og utforming av samdriftsfjøs byr derfor på utfordringer. Man må blant annet ta hensyn til estetikk, lukt, tråkk nær fjøset, beiteområder (med tanke på å holde landskapet åpent og ta vare på biologisk mangfold), fôr, gjødsel, utviklinga til tuna på de eksisterende gårdsbruka og beiten rundt dem. Selv om en endelig løsning på disse utfordringene ikke er funnet, bør man ta problemstillingene nøye i betraktning når samdriftsfjøs og lignende planlegges.

Nybygging i setras kulturlandskap

Ved reparasjon, vedlikehold, utvidelser eller nybygging i seterområdene er det viktig å ta hensyn til helheten ved det eksisterende bygningsmiljøet. Målet må være å unngå å svekke

dette helhetlige preget. Nye bygninger som skiller seg sterkt fra den eksisterende bebyggelsen må derfor unngås.

I et område med mange ubenyttede bygninger vil det være fare for at mange bygninger kan gå tapt dersom de ikke kan tilpasses ny bruk. Å gi ubenyttede bygninger, som for eksempel løer, slåttebuer og fjøs ny bruk, kan forsvares som videreføring av en lokal gjenbrukstradisjon. En bruksendring må imidlertid skje på bygningens premisser. Den må derfor ikke medføre inngrep som endrer bygningens ytre karakter i vesentlig grad. Flytting av bygninger bør så langt som mulig unngås, da dette vil bryte opp bygningsmiljøets struktur. I tilfeller hvor de gamle bygningene er fjernet, bør nye hus ikke bygges på de gamle tuftene. Disse bør i stedet få stå som kulturminner.

Nybygg i dalterreng bør plasseres med møneretningen parallelt med dalretningen. Bare mindre bygninger med tilnærmet kvadratisk grunnplan kan plasseres med møneretningen normalt på terrengkotene. Ved ansamling av to eller flere bygninger bør det tilstrebes en så åpen tunstruktur som mulig.

Med mindre tradisjonene i det aktuelle området tilsier noe annet, skal nybygg være i en etasje. Bygget anbefales fundamentert på tørrmur. Grunnmur i betong er greit, men den bør ikke stikke for mye over terrenget. Hvis pælefundamentering benyttes, bør åpningene mellom pælene tettes.

Vinkelformete bygninger bryter sterkt med tradisjonene og bør derfor unngås, med unntak av mindre utstikk ved inngangen. Nybygg skal være av moderat størrelse, slik at de ikke blir dominerende i forhold til bygningene som fra før finnes i området. Takutstikka bør som regel være knappe både på langsiden og i gavlen. Utvidelse av eksisterende bygning bør skje i lengderetningen med samme bredde, takvinkel og mønehøyde som eksisterende. Mindre påbygg på uthus og nye uthus kan imidlertid oppføres med pulttak.

Så langt det er mulig bør man bruke naturmaterialer slik de tradisjonelt har vært brukt. Unntak gjøres imidlertid for vanlig, umalt bølgeblekk, som har vært brukt som taktekkingsmateriale siden 1930-tallet. For driftsbygninger og uthus anbefales stående låvepanel. For seterbuer og hytter anbefales både stående låvepanel og stående tømmermannspanel. Såkalt moderne villmarkspanel er ikke en tradisjonell paneltype, og bør derfor ikke benyttes.

Detaljer som plassering og størrelse av dører og vinduer bør tilpasses det som er vanlig i området. Vindskier, vindus- og dørromramminger bør utformes på en enkel og tradisjonell måte. Fargebruken bør tilpasses det som har vært vanlig på stedet, og som hovedregel anbefales bruk av naturlige pigmenter (jordfarger som rød, okergul, brun osv.). Linoljemaling og komposisjonsmaling er godt egnet. Synlige utvendige tømmervegger bør stå ubehandlet.

3 Beplantning

Dette kapitlet bygger på en artikkel av landskapsarkitekt MNLA Eli Kjær i boka *Trønderlåna – trøndertunet* (Aas et al. 1982).

Trær og større busker virker samlende. De binder sammen husa til en gruppe og forankrer denne til terreng og landskap. Store trær kan markere gårdsvegen som en ensidig eller

dobbelttidig allé, eller de kan markere avkjørselen. Tradisjonen med tuntre midt i tunet bør også tas vare på. Når det skal plantes trær i tunet eller langs gårdsvegen, bør man bruke tradisjonelle, stedegne treslag. De skal skjøttes slik at de får en markert stamme og krone.

Planter kan dempe kontraster og skjule uheldige konstruksjoner i tunet. Trær kan dessuten holde oppe en viss likevekt i ellers "haltende" tunanlegg (for eksempel at en ny bygning er for lav i forhold til de opprinnelige). Enkle og velstelte hageanlegg gir ofte best virkning og er til størst glede både for en selv og andre.

4 Bevaring av steingjerder m.m.

Dette kapitlet bygger på *Riksantikvarens informasjonsblader* (Riksantikvaren 2005) og en mer omfattende beskrivelse av restaurering og vedlikehold av steingjerder finnes her.

Steingjerdene er en viktig del av kulturlandskapet, både som kulturminner og ved at de forsterker landskapsopplevelsen. I tillegg har de verdi for biologisk mangfold, siden de gir ly og er leveområde for planter og dyr. I tilknytning til steingjerdene kan det utvikles artsrike kantsamfunn og det kan finnes rester av gammel kulturmark. På steinene kan det vokse lyskrevende og tørketålende mose- og lavarter (Norderhaug et al. 1999). Det er derfor svært positivt om steingjerdene kan holdes i stand.

De eldste steingjerdene vi kjenner til er fra eldre jernalder (500 f.Kr.-550 e.Kr.). Formålet med disse var som oftest å avgrense innmark fra utmark. I nyere tid ble det en radikal endring i jordbrukslandskapet som følge av lov om utskifting av 1857. Da ble små åkerlapper og teiger slått sammen til større enheter, som så ble skiftet ut mellom bøndene. De fleste innmarksgjerdene vi ser i dag er bygget opp i forbindelse med denne jordreformen.

Steingjerdene beskyttet innmark og dyrkingsarealer, og de avgrenset geila (som hadde til formål å lede dyra mellom gårdene og utmarka). De ble også satt opp som eiendomsgrenser. Materiale til steingjerdene ble hentet fra rydding av innmark. Noe av steinen kunne også bli lagt i rydningsrøyser. Steingjerdene krevde ettersyn og vedlikehold. På senvinteren eller tidlig om våren kunne man se skadevirkningene av tele og fjorårets beite. Tiden var da inne til å foreta vedlikehold før dyrene ble sluppet på beite.

Først og fremst er det viktig å se til at steingjerdene ikke gror ned, slik at de blir ødelagt og ikke lenger er synlige. Trær bør helst ikke få stå tett inntil steingjerder, da røttene kan forstyrre murens fundament. Ei geil har enten steingjerde eller grøft som gjerde. Der geilene holdes åpne vil de utgjøre tydelige striper i landskapet og være positive elementer i en variert landskapsopplevelse. Kulturhistorisk er slike geiler interessante å ta vare på, da relativt få av dem er godt bevart. Også for turgåere kan geilene være interessante, da de egner seg godt til ferdsel og man unngår å komme i konflikt med innmark. Samtidig får man da muligheten til å oppleve kulturlandskapet på nært hold, noe som for mange vil være av stor verdi.

Restaurering av steingjerder kan være et omfattende arbeid, og det gjelder derfor å komme fram til tiltak som lar seg gjennomføre økonomisk og arbeidsmessig. Istandsetting for bruk gir størst sikkerhet for at gjerdet vil bli vedlikeholdt i framtida.

Et steingjerde i forfall gir ofte inntrykk av å være i verre stand enn det virkelig er, blant annet på grunn av en tett kantvegetasjon. Første steg i en restaurering er derfor å rydde vegetasjonen langs gjerdet, slik at man kan få oversikt over murens tilstand. Kraftig vegetasjon langs gjerdet kan ha skadet muren og må fjernes ved at røtter graves opp og muren bygges på nytt fra grunnen av. Generelt er det imidlertid viktig at man ikke gjør for store inngrep i mur og terreng. Det opprinnelige grunnskiftet i muren har stått i mange år og har vist at det motstår og har tilpasset seg bevegelser i terrenget. For å unngå vann i grunnen, som kan forårsake telehiv, er det viktig med god grøfting og drenering.

Framkjøring av suppleringsstein bør utføres mens det er tele i grunnen, slik at man skåner terreng og jordsmonn. Gjerdet ble gjerne bygget i flere etapper over flere år. Fram til det stod ferdig fant man provisoriske løsninger. Dette er et perspektiv man bør legge over arbeidet også i dag. Steingjerdene bør gås over en gang i året, helst om våren når telen har gått. En viktig del av vedlikeholdet er dessuten å pleie vegetasjonen og å holde grøfter og annen drenering i god stand.

Røyser av oppsamlet stein, rydningsrøyser, behøver svært lite vedlikehold. Det viktigste er å hindre at de gror ned. Grov grasvegetasjon bør slås, slik at det ikke bygges opp et uønsket torvlag. Det er ønskelig at gamle trær som står inntil røysene får stå, da det ofte var vanlig med trær på slike steder. Der det tidligere ikke har vært trær eller busker rundt rydningsrøysene, bør det imidlertid ryddes slik at de kan ha sin opprinnelige form og fortsatt være synlige elementer i landskapet. I og ved rydningsrøyser kan det være gode livsbetingelser for planter og dyr som ellers har få levesteder, og som er avhengige av at det holdes åpent rundt røysa.

5 Skjøtsel av areal med arkeologiske kulturminner

Dette kapitlet bygger på skjøtelsesanbefalingene gitt i *Riksantikvarens informasjonsblader* (Riksantikvaren 2005), som bør følges ved gjennomføring av tiltak i tilknytning til arkeologiske kulturminner.

Arkeologiske kulturminner er kulturminner fra før reformasjonen i 1537 og er de eldste spor etter menneskelig virksomhet. Dette er anlegg og spor i jord, stein eller berg. Noen er lett synlige, som for eksempel gravhauger, hulveger, fangstanlegg, kullgroper og bygdeborger. Andre er vanskeligere å oppdage fordi de ligger skjult under torv, jord og stein, som for eksempel steinalderboplasser, flatmarksgraver, jernframstillingsplasser og en del helleristninger (Miljøstatus i Norge 2005). Arkeologiske kulturminner er automatisk freda (inkludert en sikringssone på fem meter) og er i mange tilfeller merka med rune (R) på Økonomisk kartverk. De fleste arkeologiske kulturminnene på innmark er gravhauger eller gravrøyser.

I følge kulturminneloven er det forbudt å "*sette i gang tiltak som er egnet til å skade, ødelegge, grave ut, flytte, forandre, tildekke, skjule eller på annen måte utilbørlig skjemme automatisk fredet kulturminne eller fremkalle fare for at dette kan skje*".

Jordbruket er en viktig årsak til at de arkeologiske kulturminnene blir skadet eller fjernet (Miljøstatus i Norge 2005). En årsak er at dagens beste jordbruksarealer sammenfaller med de

beste områdene for dyrking og bosetning også i fortida. Jordbruksområdene er derfor svært rike på fornminner, og jordbruket har følgelig et spesielt ansvar for å ta vare på disse.

Den viktigste strategien for å bevare arkeologiske kulturminner er å være klar over at de finnes og dermed unngå forstyrrende inngrep. Gjengroing gjør at mange slike kulturminner ikke synes i landskapet. Dette kan være en medvirkende årsak til at de blir ødelagt. Skjøtsel av arealer med arkeologiske kulturminner vil bidra til at kulturminnene blir tatt vare på og fremheva. Det viktigste skjøtselstiltaket er derfor å hindre at de blir overgrodd med vegetasjon.

Før skjøtsel av areal med arkeologiske kulturminner settes i gang, må det utarbeides en plan for skjøtselen og eventuelt restaureringa, dersom arealet er overgrodd. Planen bør inngå som en del av miljøplan trinn 2. Som for gammel kulturmark er den beste skjøtselen å følge opp den tradisjonelle drifta som i århundrer har holdt området åpent. I dag er drifta ofte opphørt og spesielle tiltak må settes inn for å holde arealet åpent.

All tre- og buskvegetasjon på kulturminnene bør fjernes. Enkelte gamle løvtrær kan likevel bli stående på arealet, fortrinnsvis mellom kulturminnene. Fjerning av trerøtter med makt må ikke forekomme. Bruk av kjemikalier som kan ødelegge organisk materiale, metall eller annet arkeologisk materiale må sterkt frarådes. Det rådes i stedet til at restaurerings- og skjøtelsesanbefalingene i vedlegg I følges. Her beskrives blant annet ringbarking og bekjemping av problemarter nærmere.

Hensikten med å fjerne vegetasjonen, spesielt trær og busker, er å synliggjøre kulturminnene og redusere faren for at trerøtter og lav skal gjøre skade under overflaten. I tillegg er det et problem at tett trevekst skygger ut den lyskjære bunnvegetasjonen. Dette kan medføre erosjonsproblemer hvis området tilrettelegges for ferdsel.

Man bør være svært forsiktig med bruk av større maskiner nær kulturminner. Det kan finnes spor under bakken som kan skades ved bruk av for eksempel traktor. Det er en fordel at arbeidet gjennomføres på frossen mark, da blir skadene på markoverflaten minst.

I tilknytning til kulturminner finnes ofte gammel kulturmark, for eksempel kystlynghei. Da bør skjøtelsesanbefalingene i vedlegg I følges nøye slik at også kulturmarka holdes i hevd. Kulturminnene og kulturmarka inngår da som elementer i en helhet, et kulturmiljø.

Vegetasjonen på og nær et kulturminne bør skjøttes ved årlig beiting eller slått. Vedlikehold ved beiting egner seg best der kulturminnene inngår i et større område som brukes til beite. Småfe egner seg som oftest best fordi de gjør minst skade på kulturminnene. I tillegg holder de borte en del lauvoppslag og kratt. I kystlynghei bør man være forsiktig med tradisjonell brenning inntil gravrøyser og steingjerder, da disse kan bli skadet av varmen.

Restaurering av arkeologiske kulturminner forbeholdes spesielle tilfeller og må bare skje i regi av kulturminneforvaltningen. En amatørmessig restaurering kan i verste fall ødelegge kulturminnet. Dette innebærer for eksempel at en stein som har falt ned fra en gravrøys ikke bør legges opp igjen.

6 Tilrettelegging av gamle ferdselsårer

Gjengroing som følge av redusert bruk er et vanlig problem langs gamle ferdselsårer. Dette gjelder både gamle kongeveger, gårdsveger, geiler og lignende. Ofte er det ønsket om å gjenåpne de gamle ferdselsårene i forbindelse med økt etterspørsel etter turmuligheter i lokalmiljøet.

Rydding av skog og kratt er det første og viktigste tiltaket som trengs for å gjenåpne gjengrodde ferdselsårer. Vegetasjon og torv, som kan ha bygd seg opp, fjernes ned til vegens opprinnelige nivå. Ved ryddinga må man påse at steinkonstruksjoner ikke blir påført skade. I hulveger, som er arkeologiske kulturminner, bør man være særlig varsom og ikke bruke større maskiner i det hele tatt. Her må man også være svært forsiktig med å fjerne torv og jord, da man lett kan komme til å ødelegge.

Ofte kan røtter og erosjon ha forskjøvet steinkonstruksjoner, og disse trenger da restaurering. Det er viktig at støttemurer sikres et godt fundament, da veggen ellers vil rase ut igjen under påvirkning av vann og frost.

Tradisjonelle ferdselsårer hadde oftest et dekke av fast jord, skapt gjennom tråkk. Enkelte partier kan ha vært steinsatt eller det kan ha vært brukt noe grus eller sand. Som regel bør gamle veger ikke gruses opp (utover der hvor det har vært gruset før), da dette vil ødelegge deres verdi som kulturminne og det kan friste til motorisert ferdsel. Dersom det ønskes tilrettelagt for sykkel, barnevogn eller rullestol bør det ikke gruses i større bredde enn det som er nødvendig. En brukbar løsning er å gruse "hjulspora" og la det vokse gras i midten.

I tilknytning til gamle veger finnes ofte bruer. Ved restaurering av bruer kan oftest de gamle brofundamentene benyttes, men hvis de trenger restaurering må man sikre at dette blir håndverksmessig utført. Selve brua bør gjøres så enkel og tradisjonell som mulig. En tommelfingerregel bør være å holde seg til det mest mulig opprinnelige. En solid, men enkel, bro lages av bærende tømmerstokker som kles med tversgående planker. Ensidig rekkverk er å anbefale på små broer, mens det på større broer bør være på begge sider. Rekkverket bør gjøres så enkelt, men samtidig så sikkert, som mulig.

Geiler ble tidligere brukt til å føre krøtter fra gårdene til utmarka. De var inngjerdet på begge sider, ofte med permanente gjerder. Blant annet steingjerder, grøfter og torvgjerder var vanlige stengsler. Geilene er i dag gjerne ettertraktede veger ut i marka. Ved å holde dem ved like holdes en kulturhistorisk viktig innretning i stand, samtidig som mulighetene for rekreasjon i kulturlandskapet opprettholdes. Det viktigste restaureringsarbeidet er å fjerne vegetasjon fra geila, da det ofte har blitt et svært tett kratt her. Skjøtsel av gjerdene er også en viktig del av arbeidet, og restaurering av steingjerder er beskrevet tidligere. Dersom man ønsker å ta vare på grøftstengslene vil restaureringsarbeidet bestå i å rense dem for torv, mose og vegetasjon. Geilene bør ikke oppgruses eller forandres på annen måte.

Der ferdselsårene går gjennom beitemark er ofte området inngjerdet for å holde buskapen på plass. Gjerder og porter må da fungere slik at dyrene ikke slipper ut når folk passerer. Selvlukkende porter og gjerdeklyv er gode løsninger på dette problemet. Gjerdeklyv er imidlertid dårlige løsninger for gamle og funksjonshemmede.

Skilting og merking av gamle ferdselsårer er en viktig bit av tilretteleggingsarbeidet. Det hjelper lite å bruke store ressurser på å sette i stand gamle ferdselsårer dersom ingen vet om at de eksisterer. Jevnlig bruk er dessuten en forutsetning for at de skal holdes i stand.

Skilting og merking

Følgende bygger på *Riksantikvarens informasjonsblader* (Riksantikvaren 2005).

Der gamle ferdselsårer går gjennom kulturlandskapet vil det ofte finnes mange kulturminner i tilknytning til disse. Merking av stier, kulturminner og informasjonspunkter er grunnleggende i tilretteleggingen av et slikt kulturmiljø. En gjennomtenkt merking i kombinasjon med kart og informasjonshefte reduserer behovet for kostnadskrevenende og forstyrrende skilt. Merkingen skal være mest mulig diskret og helst ikke ses før man ser etter den. I små, oversiktlige områder kan et retningsskilt være tilstrekkelig, mens veivisere er nødvendig for å lede publikum gjennom i et større landskap.

Gode skilt viser sammenhenger mellom kulturspor i et miljø, eller trekker linjer fra fortid til nåtid. Leseren vil også forvente å finne forklaringer på hva som finnes i sin umiddelbare nærhet, med klare anvisninger til hva som er hvor. En liten benk i tilknytning til et slikt skilt (eller på et utsiktspunkt) inviterer også til å ta seg tid til å la inntrykkene synke noe dypere. Det er viktig at skiltingen blir vedlikeholdt. Det er få ting som gir et tristere inntrykk enn å komme til falmede og forfalne informasjonsskilt.

Hefter eller foldere har det fortrinn at de kan leses på forhånd, underveis og etter besøket. De gir også rom for større variasjon enn skilting. De kan være korte og oversiktlige, eller utfyllende og reflekterende. Foldere kan dessuten i stor grad overflødiggjøre skilt om de kombineres med merking av viktige punkter i terrenget. Bakdelen med hefter og foldere er at de kan være vanskelig å få distribuert. Da bør man vurdere å heller satse på en utfyllende skilting.

7 Kilder

Skriftlige kilder

- Djup, G. Ø. (red.) 2002. Nybygging i seterlandskap, en minihåndbok for eiere av seter i Sør-Trøndelag. Sør-Trøndelag fylkeskommune, Kulturavdelingen.
- Aas, K. et al. 1982. Trønderlåna – trøndertunet. Landbruksforlaget.
- Norderhaug, A., Austad, I., Hauge, L og Kvamme, M. 1999. Skjøtselsboka for kulturlandskap og gamle norske kulturmarker. Landbruksforlaget.

Kilder på internett

- Miljøstatus i Norge 2005. Kulturminner. I *Miljøstatus i Norge* [online]. Tilgang: <http://www.miljostatus.no/> [sitert 10.5.2005].
- Riksantikvaren 2005. Riksantikvarens informasjonsblader. I *Riksantikvaren* [online]. Tilgang: <http://www.riksantikvaren.no/Norsk/Publikasjoner/Informasjonsblader/> [sitert 10.5.2005].